

ÇEVRE SORUNLARINDAN DOĞAN ETİK BİR YAKLAŞIM OLARAK ÇEVRE HAKKI ÜZERİNE “SİYASAL EKOLOJİK” BİR DEĞERLENDİRME

Hakan REYHAN* & Aysen SATIR REYHAN**

Öz

Çevre hakkı kavramı, 2.Dünya Savaşı'nın insanların ve doğanın üzerinde yarattığı tahrip edici sonuçları sonucunda gündeme gelen 3. Kuşak haklar (dayanışma hakları) kapsamında değerlendirilmiştir. Diğer bütün insan haklarında olduğu gibi çevre hakkı da etik bir temele dayandırılmıştır. Ancak bu etik kavramı, çevre bilincinin gelişmesine paralel olarak doğal yaşamı da içerisine almakta ve çevre etiği genişliğinde değerlendirilmektedir. Yine çevre etiğinin içeriğinin de “insanı” veya insanın da içinde olduğu “ekosistemi” temeline alan bir bakış açısı ile oluşturulduğunu gözlemek mümkündür. Hali hazırdaki çevre hukuku normlarının büyük ölçüde (içinde birbiriyle bağlantılı/birbirine bağlı unsurların olduğu) ekosistem merkezli bir çevre etiğine değil, (beşeriyetin/beşeri sistemlerin odağı olan) insan merkezli bir çevre etiğine dayandığı görülmektedir. İçinde yaşadığımız ekolojik kriz çağında, iklim sorununun yaşam üzerindeki gelecekteki olası yıkıcı etkileri de artık öngörülebildiği için, çevre hakkı normlarının ekosistem merkezli bir şekilde ele alınması gerekmektedir. İnsan da yaşamı itibarıyla ekosistemin bir parçası olduğuna göre ve ekosistemlerin geleceği insanların da geleceğini belirlediğine göre, gerçek anlamda insan menfaati de aslında bunu gerektirmektedir. Bununla birlikte, mevzuatlara girmiş olan bütün uluslararası ve ulusal düzeydeki çevre hakkı normlarının, insan merkezci dahi olsa, metin olarak kalmaması, uygulanabilmesi önem taşımaktadır. Oysa özellikle küresel ısınma/iklim değişikliği sorunlarıyla somutlaşan ekolojik krizin gün geçtikçe derinleşiyor olması var olan çevre hakkı normlarının da tam olarak uygulanmadığını göstermektedir. Bu makalede çevre hakkı kavramının oluşum süreci/nedenleri, güncel bir çevre sorunu çözümlenmesi yapılarak ele alınmakta ve bu normların hangi çevre etiğine dayandırılacağı/dayandırılması gerektiği “siyasal ekolojik” bir çerçevede tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Çevre Hakkı, Çevre Sorunları, Çevre Etiği, Ekosistem.

*Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, hakanreyhan@hitit.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5197-648X>

**Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, aysensatireyhan@hitit.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3628-2276>

A "POLITICAL ECOLOGICAL" EVALUATION ON THE ENVIRONMENTAL RIGHT AS AN ETHICAL APPROACH ARISING FROM ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Abstract

The concept of environmental right has been evaluated within the scope of 3rd Generation Rights (solidarity rights), which came to the agenda as a result of the destructive consequences of World War II on humans and nature. As with all other human rights, the right to the environment is also based on an ethical basis. However, this concept of ethics includes natural life in parallel with the development of environmental awareness and is evaluated in the broader sense of environmental ethics. Again, it is possible to observe that the content of environmental ethics is formed with a perspective based on "human" and "ecosystem". It is seen that current environmental law norms are largely based on a human-centered environmental ethic, not an ecosystem-centered environmental ethic. In the age of ecological crisis we live in, since the potential destructive effects of the climate problem on life can now be predicted, environmental right norms should be addressed in an ecosystem-centered manner. This is for the benefit of humanity as well, since human beings are a part of the ecosystem with their life and the future of ecosystems determines the future of humans. However, it is important that all international and national environmental right norms that have entered the legislation, even if they are human-centered, should be implemented instead of remaining as a text. However, the fact that the ecological crisis, which became concrete with the problems of global warming / climate change, is getting deeper day by day, shows that the existing environmental right norms are not fully implemented. In this article, the formation process of the environmental right concept is evaluated by analyzing an up-to-date environmental problem. In addition, it is discussed in a "political ecological" framework on which environmental ethics these norms should be based.

Keywords: *Human rights, Environmental Right, Environmental Ethics, Environmental Problems, Ecosystem.*

Giriş

Disiplinlerarası sosyal bilim çalışmalarının son zamanlarda en çok üzerinde durduğu konulardan biri çevre olmuştur. Çevre ve ekoloji kavramları içerikleri çerçevesinde başta siyaset bilimi, hukuk, iktisat, sosyoloji, antropoloji ve felsefe/etik olmak üzere sosyal bilimlerin çok değişik disiplinler alanlarıyla doğrudan ilgili/ilişkilidir. Çevre ve ekoloji kavramları elbette çıkışı ve gelişimi itibarıyla fen bilimleri ile doğrudan alakalıdır. Hatta ekoloji, uzun yıllar sadece fen bilimlerinin disiplinler sınırları içindeydi, biyolojinin bir alt dalıydı. İlk defa başladığı dönem olan 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısından sonra ekoloji çalışmaları hız kazandığında, bilimsel-etik bakış açısını değiştirecek "mucizevi" ekosistem kavramı¹

¹ Klasik anlamıyla ilk defa 1869 yılında Ernst Haeckel tarafından isimlendirilen Ekoloji, eski Yunan dilindeki oikos (yuva, koruyucu, ortam) ve logos (bilim) kelimelerinin birleşmesiyle türetilmiştir. Ekoloji'nin temel kavramı olan ekosistem, canlı organizmalarla bu organizmaların içerisinde yer aldıkları

bulunup dünyanın/evrenin bir “ekosistemler bütünü” olduğu anlaşıldığında, ekoloji kavramının fen bilimlerindeki etki-ilgi alanı genişleyerek ekoloji ile birlikte daha geniş bir disiplinlerarası çerçeveyi içeren “çevre” kavramı da yaygın biçimde kullanılmaya başlandı. Bu anlayış doğrultusunda bugün çevre sorunlarının nedenleri, sonuçları ve çözümü çerçevesinde biyolojiden, kimyaya; astronomi ve uzay bilimlerinden genetik bilimine; çevre mühendisliğinden tıp bilimine kadar birçok alanda fen/teknik bilim çalışmaları bilimsel paylaşım içerisinde yapılmak durumundadır.

Ancak içinde bulunduğumuz ekolojik kriz çağında bu çalışmaların “iki kültür”² metodolojik bakış açısıyla tam olarak sonuca ulaşamayacağı da artık kabul edilmektedir. En geniş anlamda ekosistemin kirlenmesi, ekosistem yasalarının ihlâl edilmesi ve ekolojik sistematığın bozulması demek olan “çevre sorunları”nın doğal veya biyokültürel bir süreç içinde gerçekleşmediği; meta-iktisadi/meta-kültürel beşeri sistemlere dayandığı yaklaşık yüz yıldır anlaşılmıştır. Bu bozulma süreci artarak devam etmektedir. Demek ki, sorunun kaynağını ortadan kaldırmak ve kalıcı bir çözüm bulmak bir sosyal bilim meselesidir. Bu durumda özellikle ekoloji ve çevre sorunlarının anlaşılması ve çözümü çerçevesinde yapılacak bilimsel çalışmalar öncelikle “iki kültür” kısırlığından uzak durmalı; fen bilimlerinin ve sosyal bilimlerin metodolojik, kuramsal, felsefi, teknik birikimi birleştirilmelidir (Wallerstein, 2007: 265).

Bilimler içerisinde “iki kültür” ayrımına, yapısının ve gelişiminin de zorunlu gereği olarak, en temel eleştiri ekoloji ve/veya çevrebilimden gelmiştir. Çevrebilim, doğa bilimlerinden sosyal bilimlere, sosyal bilimlerinden doğa bilimlerine geçişin bir nevi köprüsü işlevi görmektedir (Sunaryo, 2007:233). Aslına bakılırsa ekolojik gerçeklik, toplumsal ve doğal gerçekliği aynı bütünlük içerisinde içeren ve temsil eden bir kavramdır (Reyhan, 2012: 26). Bu yüzden gerçeklik bütünüyle anlaşılacak isteniyorsa temel alınan nokta ekolojik gerçeklik olmalıdır. Bu yapıldığında kaçınılmaz olarak etik bakış açısı gündeme gelecektir. Ancak bu etik yaklaşım, klasik anlamda “insan merkezci” bir bakış açısıyla şekillenen, yani sadece insanın çıkarını gözeten bir etik yaklaşım değil, insanın ekosistemin sadece bir parçası olduğu gerçeğiyle birlikte ekosistemin bütününe değerlendiren bir çevre etiği olacaktır ki, bu da gündeme çevre etiğinden doğan/doğması gereken “çevre hakkı” kavramını getirir. Bu makalede çevre hakkının içeriğinde olması gereken etik/ekolojik argümanlarla birlikte, çevre hakkı fikrinin ve somut uygulamalarının hangi tarihsel koşullarda gerçekleştiği ve günümüzde nasıl bir görünüm arz ettiği belirtilecek, değerlendirilecektir.

cansız varlıkların karşılıklı ilişki (bağlılık-sistematiçlik) içerisinde oluşturdukları anlamlı bütün olarak tanımlanabilir (Bkz. Kışlalıoğlu ve Berkes, 2003: 26).

² İnsan bilgisini, birisi sosyal ve beşeri disiplinleri ima eden edebi, felsefi kültür (edebi entelektüellerin-sosyal bilimcilerin- kültürü); diğeri doğa bilimlerini ifade eden bilim kültürü (-fen-doğa bilimcilerin kültürü) diye ayıran iki kültür tabiri, C.P.Snow tarafından savaşın yıkıcı sonuçlarının da hâlâ hissedildiği 1950’li yılların sonunda gündeme getirilmiştir. Snow’a göre bu iki kültürün birbirinden katı bir şekilde ayrılması, bu iki kültür arasındaki karşıtlık, her kültürün temsilcilerinin karşı kültüre olan güvensizliği iyice artan dünya sorunlarının (ve elbette adını koymasa da çevre sorunlarının) çözümünü zorlaştırıyordu (Snow, 2005).

1. ÇEVRE SORUNLARININ KÖKENLERİ

İnsanın doğa ile olan etkileşimi on binlerce yıl boyunca insanın doğaya mutlak bir uyumu içerisinde gerçekleşti. İnsanın içinde var olduğu doğayı dönüştürmeye başlaması medeniyetin de kentleşmenin de başlangıç noktası olarak kabul edilen neolitik çağ ile başladı. Bu tarıma geçiş ya da “tarım devrimi” olarak adlandırılan büyük dönüşüm dönemi idi. Son dönemlerdeki arkeolojik-antropolojik çalışmalardan sonra tartışmalı olmakla birlikte yaklaşık olarak M.Ö.10.000-12.000 yılları arasına tekabül eden bu dönemde insan ilk defa, doğayı/doğal gerçekliği olduğu gibi kabul etmeyip, kendi türünün de devamlılığı/sona ermemesi için onu dönüştürmeye başladı. O zamana kadar “organik toplum” özellikleri içerisinde avcı-toplayıcı bir yaşam biçimi ortaya koyarak varlığını sürdüren İnsan türünün doğal rekabet koşullarına ve zorlayıcı doğal-vahşi koşullara uyum yeteneği geliştiremeyen diğer çoğu tür gibi yok olmamasının ve doğaya uyum sağlamasının yegâne yolu akıl ile gerçekleşen dönüştürücülük kabiliyeti idi. Bu elbette, emek ve üretim anlamına geliyordu. İnsanların, akıl ile şekillenmiş emeğini kullanarak gerçekleştirdiği ilk üretim devrimi tarım devrimi oldu. Daha sonra yönetim, ticaret ve tüketim devrimleriyle birlikte tarımsal alanların dışında kentler/kentsel alanlar da ortaya çıktı. Böylece; doğal yaşam üniteleri içerisinde ilk defa insan türü doğadan ürettiği ve türettiği kendine has yapay mekânlar oluşturmaya başladı. Doğa kanunları dışında “beşeri hukuk”; doğa anıtları dışında “beşeri anıtlar”, yani mimari oluşturulmaya başladı.

Üretim, birikim, yönetim, ticaret, bilim, teknoloji... Bütün bu kavramlarla ifade edilen olaylar ve olgular, Tarım Devrimi’nden Sanayi Devrimi’ne ve akabinde ona bağlı/onunla birlikte gerçekleşen “Kentleşme Devrimi”ne kadar süren binlerce yıllık gelişim süreci içerisinde insanların kendi toplumsal ilişkilerinde ve doğa ile olan ilişkilerindeki diyalektik çatışmalarının temel belirleyicileriydi. İlkel insanın doğayla mutlak uyumu insan güçlendikçe insan lehine bozulmaya başladı (Keleş, Hamamcı, Çoban, 2012: 90). Sonuçta Sanayi Devrimi’ne kadar sürekli artan bir şekilde doğaya yönelik bir baskı söz konusu oldu. Ancak Sanayi Devrimi’nden sonra insanın doğa ile olan etkileşiminde radikal bir dönüşüm yaşandı. Bu dönüşümün temel nedeni o zamana kadarki bütün medeniyet birikiminin yeni bir iktisadi-sosyal düzenin kuruluşuna, doğaya yönelik yeni bir bakış açısının yönlendirilmesiydi. Bu şekilde ortaya çıkan ve medeniyete tahakkümcü, emperyalist, “kapital merkezci” yeni bir biçim veren bu yeni düzen kapitalizmdi. Kapitalizmi doğuran yeni olgular ise “küresel pazar için kitle üretimi” ve “metalaşma” oldu.

Yaklaşık olarak 1780-1830 yılları arasındaki 50 yıllık geçiş dönemine tekabül eden Sanayi Devrimi’ne kadar, elbette insan doğayı dönüştürüyordu; ancak bilimsel-teknolojik gelişimlerin, çetrefilleşen karmaşık toplumsal-üretim ilişkilerin ve nüfus artışının eşlik ettiği “medeni gelişim” içinde insanların “karbonsuz ayak izleri” doğaya yönelik olumsuz bir baskı oluşturmakla birlikte bu baskı nihayetinde “doğal döngü”yü/“ekolojik döngü”yü bozmuyordu. Yani, insandan aldığı bütün hasarlara rağmen

ekosistemin kendisini tamir edebilme kapasitesi mevcudiyetini devam ettiriyordu. Örneğin, orman varlıkları tahrip edilse de nihayetinde “orman ekosistemi” sürdürülebiliyordu, toprak ve su kaynakları kirletilse de bu kirlilik kronik bir hâl almıyordu; maden çıkarılıp işlense de maden kaynaklı kalıcı bir hava kirliliği yaşanmıyordu. Yani, ekosistem olumsuz anlamda insani bir etki altında kalsa da, yaşamın devamlılığını sağlayan “ekosistem yasaları” işlemeye devam ediyordu.

Bu ekolojik döngü/denge sanayi devrimiyle birlikte dünyanın geneline yayılmaya başlayan kapitalist meta üretim ve tüketim sisteminin kökleşmesi ile birlikte değişmeye başladı. Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeni düzende önceki yapı ve özelliklerinden tamamen farklılaşan kentsel mekânlara bağlanan ve onu dönüştüren “çoğaltan teknolojisi” kapitalist büyüme ideolojisi ile bütünleşince dünyanın ekosistemleri daha önce hiç görülmeyen bir baskıya maruz kalmaya başladılar. Katlayarak artan üretim, ticareti ulusal pazardan dünya pazarına doğru genişleterek kitle üretimi halini alırken bu üretim daha önceki tüketim kalıplarından tamamen ayrılmış yeni bir tüketici tipi de oluşturdu. Bu yeni tüketici, büyük ölçüde, ihtiyaca göre değil, uyarılmış talebe göre satın alma davranışı göstermekte ve bu davranışını daha da boyutlandırarak kalıcı hale getirmek üzere doğrudan zihnine yönelen ciddi bir reklam baskısı altında hareket etmekteydi. Dolayısıyla, talep eden/ettirilen kitle ile kapitalist üretici-pazarlayıcı kitle arasında doğrudan bir bağlantı vardı. Kitlemel üretim arttıkça, doyum nokta sınırı daha da yükselen tüketici kitlesi de arttı ve bu artışlar nihayetinde ekosistemler üzerinde geri dönüşü zor yıkımlar yaratmaya başladı.

19.Yüzyıl'da başlayıp 20.Yüzyıl'da (sömürgecilik ve emperyalizmle birlikte) iyice belirginleşmeye ve dünyasallaşmaya başlayan bu yeni eğilime, hızla artan meta üretim sürecine eşlik eden bir olgu da “büyüme rekabeti” oldu. Öyle ki, emperyal çatışmalar ve savaşlar ile daha da yıkıcı bir şekilde kendisini gösteren bu kavram esasında olduğu gibi sadece kapitalist bir kavram olmaktan çıktı, kapitalist olmayan hatta kapitalizm karşıtı ülkelerin ve halkların bile sarıldığı bir olguya dönüştü. Kapitalist “Batı Bloku”nun karşısındaki sosyalist “Doğu Bloku” uygulamaları da (Sovyet ve Çin deneyimleri) devletçiliği ön plana çıkarmakla birlikte üretim yönetimi ve “doğa ile mücadele” anlamında kapitalist mantıktan farklı bir yol belirlemediler. Teknolojik ilerleme ve bu ilerlemeye bağlı olarak devam eden “büyük sanayi” rekabeti Avrasya'nın ekosistemini en az Batı kapitalizmi kadar tahrip etti. Aynı durum “3.Dünya” ülkelerinin “modernleşmeci-kalkınmacı” programlarında da büyük ölçüde mevcuttu. O ülkeler de metacı-maddiyatçı bir şekilde Batı'nın büyüme çitasına ulaşmak istiyorlardı. Yani Sanayi Devrimi'nden sonra dünya coğrafyasına yayılan kapitalizm, kendisine karşı olan ülkelere de, kendi metacı mantığını taşıdı.

Sanayi Devrimi'nden İkinci Dünya savaşı sonuna kadar devam eden uzunca bir dönemde (1830-1944), doğanın kaynaklarını üretim sürecinde kullanmak üzere “sınırsız” bir algılama ile kullanma eğiliminde olan kapitalist üretim mantığı, sosyal adalet, eşitlik, emek sömürüsü, anti-

emperyalizm, anti-sömürgecilik gibi “insan merkezci” kavramlar çerçevesinde ciddi şekilde eleştirilmiştir. Yine bu dönemde; doğal kaynakların akılcı kullanımını amaçlayan; eğlenme ve dinlenmeye yönelik (rekreatif) yeşil alanların korunması için uğraşı veren (milli parkçı vs.), insan merkezliği bariz, “romantik doğa korumacı” faaliyetlerin de olduğunu söylemek mümkündür (Keleş, 1997: 241). Bununla birlikte bu dönemde, “ekolojik bir bakış” ile kapitalizm veya metacılık ya da daha genel olarak “maddiyatçılık” sorgulamasının, birkaç entelektüel kalem dışında, hemen hiç görülmediği ve çevre sorunları bilincinin kitleleşemediği de açıktır. Oysa doğaya yönelik baskı Sanayi Devrimi’nden sonraki yüzyılı aşkın süre sonunda o zamana kadarki en yüksek seviyesindeydi. Atmosferdeki karbon emisyonunun artışına bağlı küresel ısınma ve iklim değişikliği bu dönemde başlamıştı. Hava, su ve toprak kirliliği olarak adlandırılan klasik çevre sorunları bu dönemde had safhaya ulaşmıştı. Üstelik doğadaki, ekosistemlerdeki bu değişim ve dönüşüm Tarım Devrimi’nden Sanayi Devrimi’ne kadar geçen on binlerce yıllık medeniyet birikiminin etkilerinden çok daha farklı bir tahribat ortaya çıkarmaktaydı. İlk defa ekosistemin niceliksel özelliklerinden öte nitelikleri, yasaları bu süreçte değişmeye başladı. Ama derinden gelen bu ekolojik kriz henüz bir ekolojik bilinçlenme doğurmamıştı. Bu bilinçlenmenin olması ve küresel bir sorun olarak çevre sorunlarının ele alınması için çok uyarıcı dünyasal gelişmelerin olması gerekiyordu. Milyonlarca insanın öldüğü, kitle-doğa imha silahlarının kullanıldığı, insanla birlikte ekosistemlere de savaş açıldığı 2.Dünya Savaşı ilk defa bir uyarıcı bir durum/dram ortaya çıkardı. Dünya savaşlarının yarattığı hazin sonuçlar o zaman kadar tartışılmaz olarak kabul edilen “Batı medeniyeti” birikiminin sorgulanmasına yol açtığı gibi insan hakları kavramında da yeni boyutlar ortaya çıkardı. İşte çevre hakkı kavramı da bu yeni bakış açısının doğurduğu sonuçlardan biri oldu.

2. ÇEVRE BİLİNCİNİN GETİRDİĞİ ZORUNLU GÜZERGÂH: ÇEVRE HAKKI

Çevre sorunlarının yaşandığı ama henüz çevre sorunları bilgisinin ve bilincinin oluşmadığı 19.Yüzyıl’da “çevrecilik”ten öte “doğa korumacılık” söz konusuydu. Buna neden olan en önemli etmen ise kentleşme sürecinin hızlanması sonucunda kırsal doğal alanların, ormanlık alanların giderek tahrip olmaya, azalmaya başlaması daha da önemlisi “doğal estetik” kaygısıydı. Örneğin “korunan alanlar” veya “milli park” kavramları, dizginlenemeyen kentleşme sürecinin artan ölçüde yutmaya, yok etmeye, daraltmaya veya dönüştürmeye başladığı doğal alanları koruma kaygısıyla ortaya atılmış ve bu çerçevede bazı özellikli doğal alanlar koruma altına alınmışlardı. Ancak bu bakış açısı da nihayetinde yine “insan merkezci”ydi; bütün bu güzellikler insanın faydalanması için, insanın çıkarı için koruma altına alınıyordu. Kapitalizmin ölçsüz büyüme, metalaştırma sürecinde doğaya yönelik tahripkâr özelliğini ortadan kaldırmak veya dizginlemek gibi bir sorgulayıcı yaklaşımı ortaya çıkaran çevre sorunları bilgisi ve bilinci

henüz yeterince oluşmamıştı. Yani Batıcı Hümanist geleneğin de getirdiği aşırı insani özgüven doğrultusunda doğaya “araçsal değer” yaklaşımıyla bakılıyor, insan dışındaki doğanın da “kendinde şey” bir varlık olarak “içsel değer”inin olabileceği düşünülüyordu.

Bu anlayış, yukarıda belirtilen nedenlerle, 2.Dünya Savaşı sonrasında değişmeye başladı. Bu süreçte “hümanist” (1.kuşak insan hakları-temel hak ve özgürlükler) ve “sendikalist” (2.kuşak insan hakları-ekonomik ve sosyal haklar) gelenek içinde inşa edilmiş olan insan hakları da, savaşların yarattığı tahribat henüz devam ederken, daha radikal-bağlayıcı bir gereklilik olarak gündeme geldi ve boyut değiştirdi. Acımasız emperyal büyüme ve rekabet uğruna savaşlarda 50 milyondan fazla ferdini kaybeden İnsanlık, kendi varoluşu için epeydir unutmuş olduğu insan haklarına sarıldı. Öncelikle “tek dişi kalmış canavar” olmadan önceki medeniyeti, ilk hümanizm döneminin insanlık benliğini hatırlatan insan hakları birikimi yeniden canlandırılarak İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kabul edildi (1948). Ancak bununla yetinilmedi; çünkü savaşlar sonrasında katledilen sadece insanlar değildi. Ekoloji bilgisi birikiminden de net bir şekilde anlaşılıyordu ki, ekosistemlerin dengesi de bozulmuştu. Milyonlarca yabancı hayvan telef edilmiş, göller, akarsular, denizler kimyasallarla kirletilmiş, toprağın yapısı bozulmuş, havada zehir bulutları oluşmuş ve daha da kötüsü genetik yapı bozulduğu için sakat doğumlar ortaya çıkmıştı. Anlaşıldı ki, aslında çok uzun bir süredir doğanın, insanın içinde bulunduğu çevrenin de hakkı gasp edilmişti. İnsanın kendi türüne yönelttiği tahribat doğaya yönelik tahribatından bağımsız değildi. Doğanın da bir değer olması ve hakka sahip olması aslında başta insan olmak üzere bütün canlıların yaşamının teminatıydı. Daha doğrusu; insan hakları kavramı, doğanın da hakkı olduğu bilinciyle gerçek anlamına kavuşabilirdi. İnsanın ve bütün diğer canlıların sürdürülebilirliği için bu bilincin insanlık dayanışması ve dünyasal barış içerisinde uygulamaya geçmesi gerekiyordu.

İşte bu süreçte, yeni bir insan hakları anlayışı olarak 3.kuşak insan hakları (dayanışma hakları) fikri ortaya çıktı. Sadece bütün insanlığın dayanışması ve iş birliği ile gerçekleştirilecek olan ve bu yüzden uygulanması ancak ve ancak evrensel ölçekte olabilen bu hakların en öncelikli amacı bütün hakları temelden ortadan kaldırabilme tehlikesi olan küresel savaşların bir daha olmamasını sağlamaktı, çünkü savaş ortamı bütün hakların temelden yok sayıldığı bir vahşet durumu ortaya çıkarırdı. Bu yüzden öncelikle barışın tesis edilmesi gerekliliği, barışın bir insanlık ihtiyacı ve insan hakkı olduğu bu 3.kuşak hakların temel argümanlarından biriydi.

3.Kuşak (Dayanışma) Hakları'nın en önemli unsurlarından biri de şüphesiz “çevre hakkı” olmuştur. Çevre hakkı 3.kuşak insan hakları bakış açısının bütün argümanlarını tek başına kendinde toplamaktadır. Çünkü, çevre hakkının uygulamaya geçirilmesi ancak küresel dayanışma bilinci ile olabilir. Yani çevreye yönelik ulusal ölçekte bir hak gaspı, ulusal ölçekte kalmayacak, mutlaka sınırı aşacak ve başka ülkelerin çevre hakkı gaspına

neden olabilecektir. Sözelimi ABD'deki karbon ayak izinin yüksek olması, bir çevre hakkı gaspıdır, ama sadece Amerikalıları ilgilendirmez, küresel ısınmaya neden olduğu için nihayetinde bütün dünya coğrafyasında iklim değişikliklerine neden olur. Bu yüzden Dünya'nın bütün insanları için bir çevre hakkı ihlâlidir. Bu hakkın tam olarak gerçekleştirilmesi de bütün ülkelerin küresel işbirliğine bağlıdır. Örneğin metacı sistemlerin yol açtığı atmosferik bir sorun olan küresel ısınmanın durdurulabilmesi için bütün ülkeler sera gazı kısıtlaması yapmak üzere dayanışma içerisinde olmalıdır. Nitekim, şu anda yetersiz olmakla birlikte, küresel iklim sözleşmeleriyle yapılmak istenen budur. Dayanışmanın olabilmesi için de savaş değil barış, çatışma ve rekabet değil, işbirliği gereklidir. Bu yüzden çevre hakkının maksimum düzeyde benimsendiği bir dünyada, dünya savaşlarının olma olasılığı çok zayıf, hatta ihtimal dışıdır. Tersine de doğrudur; yani savaşların, çatışmaların ve acımasız büyüme rekabetlerinin olduğu bir dünyada da çevre hakkından söz edilemez. Bu mantığı daha da ileriye götürürsek çevre hakkının tanınmadığı ve uygulamaya geçirilmediği bir dünyanın geleceği de yaşanılabilir bir gelecek olmayacaktır. Peki bu kadar yaşamsal öneme sahip olan çevre hakkı nedir? Hangi dünyasal sözleşmelerle hangi içerikle düzenlenmiş ve ne ölçüde uygulamaya geçirilmiştir?

Çevre hakkı kavramı, en genel ifadeyle, bütün canlıların belli bir düzen içerisinde yaşamlarını sürdürdükleri çevrenin veya ekolojik sistemin (ekosistemin) korunması, gelecek kuşaklara yaşanılabilir bir çevrenin bırakılması için gerekli olan yaklaşım biçimini ifade eder. Bu yaklaşım biçimi, içinde yaşadığı ortamı köklü olarak değiştirme, dönüştürme yeteneğine sahip yegâne varlık olan insan için bu doğrultuda hem hak hem de yükümlülük doğurur. Bu yüzden çevre hakkının temel insan haklarından biri olması, insanın yaşamını sağlıklı olarak devam ettirmesi için çevre ile uyum içerisinde olması gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede bunu söylemek gerekir ki; insan davranışlarının, insani sistemlerin, insani eylemlerin çevre ile uyumsuzluğu bu konuda günahı olan-olmayan her insanı olumsuz etkiler. Bu uyumsuzluk, sadece insanları değil, ekolojik sistem içerisinde dengeli olarak yaşamını sürdüren bütün canlı varlıkları etkiler. Ekolojik sistem içerisinde, insan dışında hiçbir canlı varlık doğa ile kalıcı bir uyumsuzluk göstermiş değildir. Bu yüzden, eğer çevresel bir tahribat varsa bunu engellemek, çevresel sürdürülebilirliği sağlamak görevi insanın sorumluluğunda ve elindedir.

Halihazırda çevresel bir tahribat var mıdır, çevresel uyum bozulmuş mudur? Evet vardır ve uyum bozulmuştur. Ve önlem alınmazsa önümüzdeki yüzyıl içerisinde Dünya'daki yaşamın tehdit altında olacağı bilimsel öngörülerde dile getirilmektedir. Dünya, ağırlıklı olarak Sanayi Devrimi'nden bu yana; kapitalizmin, maddiyatçılığın, tüketim toplumunun egemen olmasıyla birlikte doğayı bir meta olarak görmeye başlamasından bu yana, yani yaklaşık iki yüz yıldır her geçen gün artan şekilde; çevreye verdiği tahribatı biraz daha artırmıştır.

İnsanın bu olağandışı etkisiyle, küresel iklim değişimi yaşanmakta, çölleşme, kuraklaşma, açlık, susuzluk açık bir tehlike olarak kendisini hissettirmekte, biyoçeşitliliğin azalması, bitki ve hayvan türlerinin yok olması, ormansızlaşma, kentsel alanların betonlaşması, radyoaktif kirlilik ve hepsine bağlı olarak gelişen değerler yozlaşması kaçınılmaz olgular, sorunlar olarak karşımızda durmaktadır. Üstelik artık kronikleşmeye başlayan bu sorunlar, önlenemez, geri döndürülemez, kalıcı tahribatlara yol açmaktadır. Peki, milyonlarca yıllık yaşamın sadece iki yüz yılında yaşamını sürdüren bir insan kuşağının bunu yapmağa hakkı var mıdır? Aklını sistematik kullanabilme yetisi olduğu için "eşrefi mahlûkat" (yaratılmışların en şerefli) olarak nitelendirilse de, sonuç itibarıyla milyonlarca canlı türünden sadece biri olan insanın bunu yapmaya hakkı var mıdır? İşte çevre hakkı bu can alıcı, temel iki soru ile başlamış ve geliştirilmiştir.

Bu çerçevede, geniş anlamda çevre hakkı için şöyle bir tanımlama yapılabilir: İnsanın sadece kendi yaşamı için değil, bir parçası olduğu geçmiş nesiller, gelecek kuşaklar ile diğer canlıların hakları için, çevresel tahribatı önleme ve çevresel sürdürülebilirlik doğrultusunda gelişen hakların çerçevesini çizen ve bununla birlikte yönetimlerin ve insanların (vatandaşların-tüketicilerin) sorumluluklarını yerine getirmesinin koşullarını ve yollarını saptayan dayanışma haklarına çevre hakkı denir. Geniş anlamda çevre hakkını içeren bu tanımlama, canlı merkezci çevre etiği ve yaşama hakkı ile bağlantılandırılmıştır. Dar anlamda çevre hakkının perspektifinde ise, ağırlıklı olarak insan yaşamının sürdürülebilirliği, insan yaşamının niteliği ve çevre ile uyumlu kalkınma fikri bulunmakta; çevresel tahribatı önleme kaygısıyla birlikte ülke-şirket ekonomisini zayıflatmayacak çevresel önlemlerin alınması doğrultusunda hakları ve ödevleri içeren bir hukuki düsturlar ortaya konmaktadır. Bu yüzden, dar anlamda çevre hakkı kavramı da sürdürülebilir kalkınma ve insan merkezci çevre etiği yaklaşımlarıyla uyumludur. Bütün bu tanımlamalardan anlaşılacağı gibi, çevre hakkını anlayabilmek için öncelikle çevre etiği ile ilişkilendirerek açıklamak gereklidir.

3. ÇEVRE HAKKININ KAPSAMI ÇERÇEVESİNDE ÇEVRE ETİĞİ TARTIŞMALARI

Çevre hakkının, insan hakları normlarının genel evrimsel gelişimi sürecinde 3.Kuşak-Dayanışma Hakları kapsamında değerlendirildiğini ifade etmiştik. Oysa, yukarıda da belirtildiği gibi, nesnel olarak bütüncül açıdan, ekosistem merkezinden baktığımızda çevre/ekoloji, insanı içine almakla birlikte, kapsam olarak insanı aşan bir kavram olarak gelişmiştir. Oysa Hümanizm geleneğinden gelerek somutlaştırılan, içeriği oluşturulan insan hakları kavramı özünde diğer canlıları insan için bir nevi araçsallaştıran, insan merkezci bir yaklaşımın ürünüdür. Bu durumda esasında çevre hakkını insan hakları kapsamı içinde değerlendirmeyip başlı başına bir haklar kümesi içerisinde değerlendirmenin (örneğin canlı hakları, ekolojik haklar vs.) daha uygun olacağı düşünülebilir. Bu, esasında etik teorik bir tartışmadır ve

“çevre” derken neyi kastettiğimiz, “çevre sorunları”nın kökeninde neyi aradığımız ve nasıl bir çözüm yaklaşımı içerisinde bulunduğumuz soruları ile doğrudan ilgilidir. Bunu belirleyebilmek ve bir sonuca bağlayabilmek için insan-doğa etkileşiminin etik sınırlarını tespit etmek ve bu durumu çevre etiği tartışmalarıyla açıklamak aydınlatıcı olacaktır. Bu yapıldığında görülecektir ki, çevre hakkının içeriği etik sınırlarına göre farklı farklı anlamlar taşıyabilmekte; örneğin ideal bir çevre hakkı öğretisinin kapsamında sadece insan değil, ekosistemin bütün canlı-cansız unsurları yer alırken, uluslararası çevre hukukunun kapsamı büyük ölçüde insan merkezi bir çevre etiği ile sınırlı kalabilmektedir. Bu da bizi çevre içeriği açısından bütün canlı-cansız varlıkların etik değerini koruma ve etik sorumluluğunu teslim etme yetkisini insana veren, dolayısıyla çevre hakkı kavramıyla bütün etik yaklaşımları içselleştirilebildiği bir bilimsel teoriye götürmektedir.

Bu teoriden yola çıkılarak iki temel tespit ortaya konabilir: (1) İnsan, doğal yaşamı çerçevesinde ekosistemler içerisinde varlığını sürdürdüğüne göre, ekosistemler içerisindeki yaşam sürecine ve biçimlerine bağlıdır. İnsanın bu yaşam biçimlerini ve döngüleri metacı şekilde değiştirmeye kalkması sadece diğer canlı yaşam alanların değil, o canlı yaşam sistemine bağlı olduğu için kendi yaşam geleceğini de tehdit edici bir durumdur. (2) Doğayı bilinçli olarak dönüştürme yeteneğine sahip yegâne canlı varlık olduğu için, etik olarak yegâne sorumlu yaratık/varlık olan insan, bu anlamda etik sorumluluk anlamında diğer canlı-cansız varlıkları da temsil etme yetkisine sahip olmaktadır. Bu durumda çevre hakkının kavramsal kapsamı içerisine aşağıda detayları verilecek olan bütün çevre etiği yaklaşımları dahil edilebileceği gibi genel olarak “sürdürülebilir kalkınma” çerçevesinde gerçekleşen uluslararası düzenlemelerde/uygulamalarda görüldüğü gibi sadece insan merkezci çevre etiği ile sınırlı kalması da mümkün olabilecektir/olabilmektedir. Yani teorik olarak çevre hakkı geniş anlamda anlaşılmaya muktedirdir, ancak siyasal-sınıfsal saiklerle, çevre etiği yaklaşımlarının dar anlamlı bir parçası ile de sınırlandırılmaktadır. O halde öncelikle çevre etiğinin anlam çeşitliliğini değerlendirmek gerekmektedir.

İnsanların içinde yaşadıkları ve müdahil oldukları doğa ile olan ilişkileri çerçevesinde, doğayı tanımlarken belirledikleri ahlaki ölçütlere çevre etiği denir. İnsanın doğal dünya ile ilişkilerine onun ahlaki yapısının, temel felsefi bakış açısının, zihinsel yapısının yön verdiği varsayımıyla çözümlemeler yapan ve insan ile doğa arasındaki olması gereken ahlaki ilkeleri ortaya koyan çevre etiği içerisinde genel olarak üç ana yaklaşım vardır: (1) Düşünce merkezine insanı alan insan merkezci (antropocentrism) etik yaklaşım, (2) insan ile birlikte bütün canlı varlıkları temel alan canlı merkezci (biocentrism) etik yaklaşım ve (3) sadece canlı varlıkların değil, cansız varlıkların da “içsel değeri” (kendi varlığından doğan, insana veya başka bir unsura göre belirlenmeyen değeri) olduğunu söyleyen çevre merkezci (ecocentrism) etik yaklaşım.

İnsan merkezci çevre etiği yaklaşımı, artık insani yaşamı da tehdit eder noktaya gelen ekolojik çöküntünün yine insanın esenliği için

durdurulması veya yavaşlatılması gerektiğini düşünen, insanı canlı yaşamının bir parçası olarak değil de, belirleyici öznesi olarak gören etik yaklaşımdır. Bu yaklaşımın savunucuları, doğaya, doğanın kendine has, insandan bağımsız bir manevi, özel etik kimlik yüklemeseler de doğanın saygınlığına inanırlar. Doğa özünde tanrısal ya da insani saygınlık ile anlamlıdır, bu yüzden, Tanrı için veya insan için ekolojik denge mümkün olduğu kadar korunmalı, doğaya saygı gösterilmelidir (Reyhan, 2012: 75). Bu yaklaşımı savunanların argümanlarından biri de “bugün yaşayan insanların gelecek kuşaklara karşı etik sorumluluğu” olduğudur (Jardins, 2006: 182). Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı zaten bu anlayış çerçevesinde gündeme gelmiştir. Bu başlık altında birbirinden görece farklı değerlendirme biçimleri de olmakla birlikte insan merkezci yaklaşım, genel olarak Batı'nın Aydınlanma devriminin düşünsel kalıpları içerisinde, özellikle de Hümanizm düşüncesinin etki alanından çıkamayan bir etik yaklaşım ortaya koymaktadır. Aydınlanma felsefesinin doğurduğu ilerlemecilik, sanayi uygarlığı, teknolojik devrim vs. olgular ekolojik çöküntünün nedenleri olarak kabul edilse bile; ekolojik sorunların yine insan zihninin ileri bir aşamasını temsil eden Batılı düşünce birikimiyle çözüme kavuşturulabileceğini savunan bu etik anlayış; insanın doğaya egemen olduğu bir zihniyeti olumlayan dinsel düşünceden, insanın canlı yaşamı içerisindeki öznelğine vurgu yapan Hümanizm'den ve doğanın insan tarafından insani/toplumsal gelişim açısından dönüştürülmesini meşrulaştıran modern doğa bilimlerinden beslenmektedir. Mevcut reel kapitalist sistemin (ayrıca reel sosyalist sistemlerin de tabii) de eleştirisini yapan bu yaklaşımlar, nüfusun azaltılması, sürdürülebilir kalkınma vs. gibi “çevre koruma” odaklı, teknik çözüme dayalı düzen içerisindeki çevre politikası yaklaşımlarıyla uyuşmaktadırlar.

Canlı merkezci yaklaşıma göre ise insanın evren içerisinde herhangi bir önceliği, özelliği ve ayrıcalığı yoktur. İnsan da, hayvan ve bitki gibi doğal yaşamın bir parçasını oluşturmaktadır. Bütün canlılar sadece canlı oldukları için ahlaki ehliyete sahiptirler (Jardins, 2006: 291). Canlı yaşamının “acı çekme, zevk alma veya mutluluk kapasitesine sahip olan” içindeki bütün unsurlarıyla birlikte (Singer, 2012; 101) içsel bir değeri vardır. Burada anahtar kelime “çıkar” kelimesidir. Kendi çıkarını gözetken her varlık içsel değere sahiptir. Bu yüzden bu varlıkları insani çıkarılara göre değerlendirmek yanlıştır. Dolayısıyla canlı varlıkları “kaynak” olarak değerlendirmek yanlıştır (Jardins, 2012: 260). Özellikle hayvan hakları savunucuları, vejeteryan (et yemezler) ve vegan (hiçbir hayvansal gıda tüketmezler) felsefesini benimseyenler bu tür bir çevre etiği anlayışına sahiptirler. Bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden Peter Singer'e göre; Hümanist gelenek içerisinde kavramsal içeriğe sahip olan eşitlik ilkesini insan türünün dışında da algılamak ve “asıl çıkar” (insan çıkarı) ve “ikincil çıkar” (hayvanların çıkarı) çerçevesinde tezahür eden katı hiyerarşik haklar sınıflandırmasını ortadan kaldırmak ve hayvan haklarını yok saymamak gerekir (Singer, 2012: 112-114). Yine, yaşı büyük köklü ağaçların da

canlılık özelliği taşıdığını, bu yüzden insanların temel elzem ihtiyaçlarının dışında kesilmemeleri gerektiğini söyleyen çevreciler/ekolojistler de “ağaçların ahlaki ilgi ehliyeti” argümanını ortaya atmışlar ve ağaç hakları kapsamında canlı merkezci çevre etiği anlayışını benimsemişlerdir (Jardins, 2006: 220-224).

Çevre merkezci çevre etiği ise; temel olarak canlı merkezci etik yaklaşımın argümanlarıyla uyum içinde olmakla birlikte, canlı merkezci etiği daha da genişleten ve cansız varlıklara da etik bir değer yükleyen bir etik anlayıştır. Çevre merkezci etik yaklaşımın ilk temsilcisi olarak Aldo Leopold (1887-1948) gösterilebilir. Özellikle ekoloji düşüncesi tartışmalarında son derece etkili olan ilk defa 1949’da yayımlanan “Bir Kum Yöresi Almanagi” kitabıyla birlikte yeryüzü etiği ya da toprak etiği olarak da nitelendirilen etik yaklaşımın öncüsü olarak kabul edilen Leopold’a göre yeryüzü etiği, toprağı, suyu, bitkileri ve hayvanları da içerecek şekilde kapsayıcı bir etikdir. İnsanlar da canlı varlığının ve yeryüzünün ekolojik bir parçasıdır. Her canlı varlık çeşitli besin zincirleriyle birbirine bağlıdır. Toprak etiği yaklaşımında toprak, yaşayan canlı bir varlıktır ve su da bu canlı varlığın bir parçasıdır (Jardins, 2006: 355-361).

Çevre merkezci etik yaklaşımın anlaşılmasını sağlayacak en etkili görüşleri Norveçli ekolojist Arne Naess’in temellendirdiği “Derin Ekoloji”de (Deep Ecology) görmek mümkündür. Dünya’daki yeşil siyasal hareketlerin temel siyasal ideolojik programları üzerinde ve ayrıca çevre hakkı bilincinin gelişmesinde önemli etkileri olmuş olan Derin Ekoloji’nin çevre etiği yaklaşımına göre; yeryüzündeki bütün insanların ve insan olmayan yaratıkların içsel bir değeri vardır ve yaşam biçimlerinin zenginliği, çeşitliliği bu değerlerin gerçekleşmesine katkıda bulunur. Ayrıca bu çeşitliliğin de kendine özgü, ahengini/düzenini bozacak şekilde, dokunulmaması gereken bir değeri vardır. İnsanların kendi hayati gereksinimlerini gidermekten öte bu çeşitliliği ve farklılığı azaltmaya hakları yoktur. Değeri insan değeri, doğal kaynakları “insan için” olarak görmek değişmesi gereken dogmatik bir görüştür. Bu çerçevede bütün canlı yaşamının müşterekliğinde olan kaynakları yok etme pahasına yaşam standartlarının sürekli olarak yükselmesiyle uğraşmaktan vazgeçip yaşamın niteliğinin değerini anlama gerekmektedir (Naess, 1994: 14-16). Bu anlamda derin ekoloji felsefesi, endüstriyel-teknokratik toplumun mekanistik paradigmasını da kökten eleştirmekte ve “yeni ekolojik paradigma”nın egemen olmasını istemektedir (Önder, 2017: 128) Bu yeni ekolojik paradigmanın temel eksenini ise, “doğayla sözleşme” fikri/metaforu içinde şekillenen, canlı ve cansız bütün varlıkların, yani ekosistemin/ekosistemlerin aynı haklar temelinde tanımlandığı “biyosferik eşitlik” veya “organizmik demokrasi” olacaktır (Önder, 2017:126).

Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra entelektüel-siyasal tartışmalarda, kitlesel toplumsal-siyasal hareketlerde ve küresel çevre politikalarının inşası sürecinde gündeme gelen bu etik yaklaşımlar, ülkelerin çevre politikalarında ve uluslararası çevre rejimlerinin içeriğinin

belirlenmesinde oldukça etkili olmuşlardır. Ancak bütün bu entelektüel-politik tartışma sürecinde çevre hakkının hukuki metinlere taşınması ve çevre hakkının kavramsal içeriğinin yenilenmesi konusunda birçok görüş gündeme gelmekle birlikte (ki tartışmalar hâlâ devam ediyor) çevre hakkı normlarının, aslında olması gerektiği gibi, geniş ölçekli bir çevre etiği kapsamında ele alınarak uygulamaya geçirilmediği, daha çok insan merkezci çevre etiği yaklaşımıyla uluslararası ve ulusal çevre hukukunda yer edinebildiği görülmektedir.

4. HUKUKİ METİNLERDE ÇEVRE HAKKI NORMLARI

İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı sonuçlarının henüz yaşanmakta olduğu yıllarda (1948) kabul edilen Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinde henüz dünyada “çevre sorunları bilinci” tam olarak yerleşmemiş olduğundan doğrudan “çevre hakkı” ibaresi yoktur, yine de çevre hakkı doğrultusunda çok önemli bir anlayış dönüşümü içerisinde “insanların yaşam koşulların güvence altına alınmasından bahseder” (Keleş, Hamamcı, Çoban, 2012: 316). Beyanname'de; herkesin sahip olması gereken “yaşam standardı”ndan ve buna bağlı olarak beslenme, barınma ve sağlık ile ilgili temel haklardan bahsedilmesi çevre hakkı kavramı ile bağlantılandırılabilir. İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin, atom bombasının kullanıldığı ve buna bağlı olarak büyük bir insan-çevre felaketinin yaşatıldığı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bu savaşa bir “tepki” olarak yayınlanmış olması da çevre hakkı ile bağlantılı olduğunun göstergelerindedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra (1945 sonrası) aynı şiddette bir dünya savaşı olmamakla birlikte, özellikle sanayileşmiş ülkelerden başlayarak çevresel tahribatın boyutlarının iyice artmaya başladığı görülmektedir. Çevre sorunlarının giderek artmaya ve genişlemeye başlamasıyla birlikte kitlesel bir tepki olarak yaygınlaşan çevre bilinci ve çevre hareketleri, çevre sorunu konularının 1960'lı yılların sonuna doğru dünyasal gündemin ilk sıralarına yerleşmesini sağlamıştır. Bu süreçte içeriği olgunlaşmaya başlayan “çevre hakkı kavramı” da, uluslararası zeminde ilk defa Birleşmiş Milletler'in 1972'de Stockholm'de gerçekleştirdiği Çevre Konferansı'nda resmi olarak gündeme gelmiştir. Konferans'ın sonunda yayınlanan Stockholm Bildirgesi'nde “İnsan, kendisine onurlu ve iyi yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve tatmin edici yaşam koşulları temel hakkına sahiptir...” ifadesi yer almaktadır (Kaboğlu, 1996:12). Çevre hakkının somut olarak uygulanması konusunda önemli başka bir uluslararası sözleşme, genel olarak doğa kaynaklarının kullanılması ve korumacılık çerçevesinde devletlere yükümlülükler getiren 1982'de kabul edilen Dünya Doğa Şartı'dır. Yine 1987 yılında Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun hazırladığı ve Brundtland Raporu olarak da adlandırılan “Ortak Geleceğimiz” adlı rapora bağlanan metinlerde temel bir insan hakkı olarak çevreden bahsedilmektedir.

Birleşmiş Milletler bünyesinde G.H.Brundtland başkanlığında kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun, Ortak Geleceğimiz(1986) adıyla kaleme aldığı bu rapor -daha önce buna benzer yaklaşımlar sergileyen raporlar bulunmakla beraber- çevre sorunlarının temel kavramlarından biri olan “sürdürülebilir kalkınma” ilkesini uluslararası gündeme taşıyan ilk metin olmuştur. Rapor'da Sürdürülebilir Kalkınma şu şekilde tanımlanmıştır: “Sürdürülebilir Kalkınma, bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin karşılamaktır.” Bu kavram çerçevesinde iki şeyin altı özellikle çizilir: (1) Her şeyden önce dünya yoksullarının temel ihtiyaçlarının karşılanması çerçevesinde “ihtiyaç” kavramı, (2) Çevrenin bugünkü ve gelecekteki ihtiyaçları karşılayabilme yeteneğine teknolojinin ve sosyal örgütlenmenin getirdiği sınırlamalar kavramı. (Reyhan ve Satır Reyhan, 2017: 1390) Böylece, ekonomik ve sosyal gelişmenin amaçlarını tarif ederken, bütün ülkelerde “sürdürülebilir kalkınma” esasları dikkate alınmalıdır. Bu anlayış da esas olarak kuşaklararası adalet ve aynı kuşak içerisindeki hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde belirlenmelidir. Sürdürülebilir Kalkınma'nın temel unsurları şu şekilde ifade edilmektedir: (1) Büyümeyle canlandırmak (özellikle az gelişmiş ülkelerin büyümesi). (2) Büyümenin kalitesini değiştirmek (ekolojiye uyum) (3) İş bulma, yiyecek, enerji, su ve sağlık konularındaki temel ihtiyaçları karşılamak (küresel adalet) (4) Kaynak tabanını korumak ve zenginleştirmek. (5) Teknolojiyi yeniden yönlendirmek ve riski yönetmek. (6) Karar vermede çevre ile ekonomiyi birleştirmek (Reyhan ve Satır Reyhan, 2017: 1391)

1992 yılında Rio'da gerçekleşen Dünya Zirvesi'nde de ormanlar, biyoçeşitlilik, iklim değişikliği gibi çevre hakkı konusuna giren konularda devletlere yükümlülükler getiren çerçeve sözleşmeler kabul edilmiştir. Kıtalar çerçevesinde ilan edilen insan hakları sözleşmelerinde de çevre hakkına doğrudan veya dolaylı olarak yer verilmiştir. 1986'da yürürlüğe giren Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı'na göre “Bütün halklar gelişmelerine uygun olarak, tatmin edici ve bütünleyici bir çevre hakkına sahiptir.” Yine 1969 yılında kabul edilen Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi'ne 1988 yılında eklenen protokol “sağlıklı çevre hakkı”nı kabul etmiştir. 1983'te kabul edilen “Asya Halklarının ve Hükümetlerinin Temel Ödevleri Bildirgesi”nde çevre hakkı konusunda hükümlere bağlayıcı hükümler getirilmiştir. Avrupa Konseyi bünyesinde kabul edilen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve Avrupa Sosyal Şartı'nda da dolaylı olarak çevre hakkına ilişkin bağlayıcı hükümler yer almaktadır. Nitekim, yaptırım gücü olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne dayanarak çevre hakkını kabul etmiştir (Kaboğlu, 1996: 134-137). Çevre sorunlarıyla ilgili bir başvuruyu inceleyen ve sonuçlandıran Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, “Ağır çevre kirliliği bireyin esenliğini zedeleyebilir ve bireylerin özel ve aile yaşamlarını olumsuz yönde etkileyerek evlerinin keyfini çıkarmalarını engelleyebilir” hükmüne varmış ve bunun insan haklarına aykırı olduğunu tescillemiştir. Ayrıca Mahkeme,

çevreye zarar verebilme riski taşıyan herhangi bir eylem ve etkinliğin önceden hükümetlerin araştırılmasından geçirilmesi ve halkın konuyla ilgili bilgilendirilmesi gerekliliğini kabul etmiştir. Aksi halde yaşama hakkının ihlalinin söz konusu olabileceği vurgulanmıştır (Kaboğlu, 1996: 142).

Öte yandan 1991 yılında “Avrupa İçin Çevre” stratejisinin kabulü ile 1994 yılında Çevre Politikaları Komitesinin kurulması, Avrupa Ekonomik Konseyi’nin çevre konusundaki faaliyetlerini hızlandırmış ve “Uzun Menzilli Sınırlar ötesi Hava Kirliliği” sözleşmesine ilaveten “Espoo” ve “Aarhus Sözleşmeleri”nin kabulü gerçekleşmiştir (Güneş, 2013: 109).

Espoo sözleşmesi gereğince; yapılması planlanan bir faaliyet/yatırım konusunda, etkilenmesi muhtemel olan kişilerin ilgili faaliyet konusunda bilgilendirilmeleri; söz konusu faaliyet ile ilgili fikir beyan etme ve itiraz etme imkânlarının sağlanması ve bu itirazların yetkililere ulaştırılması teminat altına alınmaktadır (Olgun ve Işık, 2017: 42). İlgili sözleşme; 21. Yüzyıl’da karşılaştığımız küresel çevresel sorunlarının ülkelerin sadece kendi sınırları içinde değil, aynı zamanda ulusal sınırlar dışında da “çevresel sorumluluk” ve “çevresel hak” kapsamı içinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Dünya’da çevre ile ilgili konularda “bilgi edinme hakkı”nı uluslararası düzeyde yasal mevzuata taşıyan ilk sözleşme “Aarhus Sözleşmesi”dir. İlgili sözleşme; şimdiki ve gelecek kuşakların sağlıklı ve iyi bir çevrede yaşam haklarının sağlanmasına katkı sağlamak amacıyla; sadece “çevresel konularda bilgi edinme hakkı”nın sağlanmasının değil, aynı zamanda “karar alma sürecinde halkın katılımı” ve” yargıya başvuru hakkı” gibi 3 önemli koşulun gerçekleşmesi durumunda taraf olma hakkı tanıyan uluslararası bir sözleşmedir (Güneş, 2013:28).

“Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi”, Aarhus Sözleşmesi olarak da anılmakta olup, 25.06.1998 tarihinde Danimarka’nın Aarhus kentinde imzalanarak 30.10.2001 tarihinde 16 ülkenin onaylaması ile yürürlüğe girmiştir. Sözleşmenin temel dayanağı, çevre konusunda üye ülkeler arasında bölgesel bir çalışma ile çevresel bilgiye erişimin sağlanması ve yargı yolunun açılarak şeffaflığın sağlanmasıdır. “İnsan hakları ile çevre arasındaki bağlantıyı kuran sözleşme” olarak da anılan bu sözleşme, sadece bir çevre anlaşması değil, aynı zamanda hükümetlerin sorumluluklarına, şeffaflık ve cevap verebilme yeteneklerini ortaya koymaktadır. Çevresel bilgiye erişim kapsamında, sözleşmeye taraf olan ülkeler, kamu otoriteleri tarafından talep edildiği yerde, ulusal mevzuat içerisinde menfaat ilişkisi aranmaksızın, bilgileri halkın kullanımına sunmayı garanti etmektedir. İlgili kuruluşlar, bu bilgiyi, 1 ay içinde sunmak durumunda olduğu gibi, konuyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadığında bilgiye erişilebilecek kurum/kuruluşlar hakkında bilgi vermek ve bilgi talep eden kişiyi yönlendirmek durumundadır.

Halkın katılımı kapsamında, çevreye olabilecek zararın sonuçlarını ödemek yerine zararın oluşmasını önlemek amacıyla, erken süreçte halkın katılımının sağlanmasını da öngörmektedir. Bu kapsamda katılım iki şekilde

sağlanmaktadır. Bunlardan ilki, halkın belirli faaliyetlere katılması şeklinde gerçekleşmektedir. Bu durumda, sözleşme ekinde Ek-1 listesinde yer alan projelere izin verilip verilmemesi konusunda etkin merciinin halk olabileceği, diğeri de Ek-I de yer almayan ancak çevreye olumsuz etkisi olabilecek projeler için de etkili merciinin “halk” olmasıdır. Düzenleme; çevre konusunda herhangi bir projeye ilgili bilgiye erişmek konusunda taleplerinin göz ardı edildiğini; yanıtız bırakıldığını; haksız yere reddedildiği; yeterli cevap verilmediğini düşünen kişi/kişilerin mahkemeye ya da bağımsız ya da tarafsız organa başvuru hakkına sahip olmasını sağlamaktadır.

Avrupa Birliği, Aarhus Sözleşmesi’ne evrensel nitelik kazandırmaya çalışmakta; çeşitli platformda ülkemizin de yer aldığı Avrupa ülkeleri dışındaki ülkelere taraf olunması için çağrılar yapmaktadır. Bilgiye erişimin paralı olması, çevre sorununun yargıya taşınması sırasındaki mali yükümlülük ve bazı bilgi ve belgelerin gizlilik unsuru taşıması nedeniyle Aarhus Sözleşmesi’nin AB’ye üye ülkeler arasındaki etkinliği çeşitli platformlarda hala tartışılmakta ve fikir birliğine varılamamaktadır.

Çevre sorunları kapsamında katılımcı demokrasinin gerekliliğini ortaya koyması ve “çevre hakkı”nı bir anlamda “insan hakkı” olarak da değerlendiren Aarhus Sözleşmesi, çevre hukuku açısından önemli bir gelişme aracı olarak düşünülmelidir. Yine bu tür uluslararası sözleşmelerle çevre hakkının hukuki güvencesini somut olarak sağlamak işlevi, uluslararası yaptırım mekanizmaları ile de gündeme gelebilmelidir. Bu çerçevede Birleşmiş Milletler bünyesinde Uluslararası Çevre Mahkemesi’nin kurulması önerisi anlam kazanmaktadır (Kaboğlu, 1996: 159).

Bütün bu bildirgeler ve ilkeler, çevre hakkının uluslararası ve ulusal bir hukuk normu olarak değer kazanmasına yol açmıştır. Bu çerçevede somutlaşmaya başlayan “çevre hakkı”, ülke vatandaşlarına haklar ve yükümlülükler doğurmaktadır. Ülkemizde yürürlükte olan Anayasa’nın 56.maddesine göre de “çevreyi korumak, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir.” Yine, ilk kez 1983 yılında yürürlüğe giren ve 2006 yılında köklü değişikliklere uğrayan 2872 sayılı Çevre Yasası’nda “bütün varlıkların ortak varlığı olan çevrenin sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunması” temel amaç olarak belirlenmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz genel ilkelerden, bilgilerden, uygulamalardan, mevzuattan, yargı kararlarından yola çıkarak hukuk normu olarak kabul edilmiş olan “çevre hakkı”nın temel unsurlarını aşağıdaki şekilde sınıflandırmak mümkündür: (1) *Çevresel bilgi edinme hakkı*: Her vatandaş içinde yaşadığı çevre ile ilgili bilgilere kolaylıkla ulaşabilmeli, çevresindeki değişikliklerden önceden haberdar olabilmelidir. (2) *Çevre ile ilgili kararlara katılma hakkı*: Her vatandaş, içinde yaşadığı çevre ile ilgili kararlara katılabilmeli, söz sahibi olabilmeli, demokratik usullerle tercihini bildirebilmelidir. Ayrıca vatandaşların çoğunluk tercihi etkili sonuçlar doğurabilmelidir. (3) *Çevre ile ilgili konuları yargıya taşıyabilme hakkı*: Her

vatandaş, içinde yaşadığı çevre ile ilgili olarak alınmış kararları ve uygulamaları yargıya taşıyabilme, dava açabilme hakkına sahip olmalıdır. Ayrıca mahkeme kararlarının uygulanacağı konusunda güven içerisinde olmalıdır. (4) *Çevre duyarlılığı çerçevesinde örgütlenebilme hakkı*: Her vatandaş çevre sorunlarının önlenmesi doğrultusunda faaliyet yürütmek ve uygulayıcıları etkilemek amacıyla dayanışma hakları ve demokrasi ilkeleri çerçevesinde örgütlenebilmelidir. (5) *Çevre sorunlarıyla ilgili demokratik protesto hakkı*: Her vatandaş içinde bulunduğu çevrenin tahrip edilmesine ve yaşam hakkının ihlâl edilmesine karşı, yasal demokratik yolları kullanarak, karar vericileri, uygulayıcıları veya çevreye zarar veren diğer vatandaşları protesto edebilmeli, kamuoyu duyarlılığı oluşturabilmelidir. (6) *Çevre sorunlarına karşı tüketici haklarını kullanabilme hakkı*: Her vatandaş, tüketici hakları çerçevesinde, yasal demokratik yolları kullanarak, çevreye ve insan sağlığına zarar veren ürünlere karşı hakkaniyet ölçüleri içerisinde “tüketici boykotu” kampanyası gerçekleştirebilmelidir. (7) *Çevre hakkının korunması için vatandaşlık ödev ve sorumluluğu*: Her vatandaşın çevre sorunlarının önlenmesini talep etme, sağlıklı, yaşanılabilir bir çevrede yaşama hakkı olduğu gibi çevre sorunlarının önlenmesi doğrultusunda ödev ve sorumlulukları da olmalıdır. Bu ödev ve sorumlulukların yerine getirilmesi somut yaptırımlarla güvence altına alınmalıdır.

Görüldüğü gibi, uluslararası ve ulusal çevre rejimleri içerisinde kendisini hissettirmeye başlayan “çevre hakkı” normları yukarıdaki bölümlerde bahsetmiş olduğumuz gibi, temel çerçevesini çevre etiği yaklaşımlarından almıştır. Ancak, yine yukarıdaki temel ilkelerden de anlaşılacağı gibi, belirleyici olan etik yaklaşım, hâlâ “insan merkezci çevre etiği yaklaşımı”dır. Elbette köklü bir ekolojik siyasal, toplumsal, kültürel, iktisadi dönüşümün olmadığı bir “küresel iklim”de bu, anlaşılır bir durumdur. Şu anda mevcut, kabul edilmiş “insan merkezci çevre etiğine dayalı” çevre hakkı normlarının dahi uygulamaya geçirilebilmesi; içinde yaşadığımız ekolojik krizin, çevre sorunlarının ortadan kaldırılmasını, en azından sürdürülebilir kalkınma ilkesinin gerçek anlamda hayata geçirilmesini sağlayabilecek niteliktedir.

Sonuç

Günümüzde “çevre hakkı” tartışmaları ve ihlâlleri en çok küresel ısınma sorunu üzerinden ortaya konulmaktadır. Çünkü, küresel ısınmaya yol açan beşeri etmenler başlı başına bir çevre hakkı ihlâlleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Küresel ısınma sonucunda ortaya çıkan ve giderek etkilerini daha fazla gösteren iklim değişiklikleri de her çerçevede yeni çevre hakkı sorunlarını beslemektedir. Küresel ısınmaya bağlı olarak gerçekleşen çölleşme, sel felaketleri, kuraklaşma, su kaynaklarının azalması, tarım ve gıda sorunları giderek büyümekte ve genel olarak canlı yaşamıyla birlikte insanlığın geleceği büyük bir risk altına girmiş bulunmaktadır. İnsanlık son iki yüzyıldır artan bir şekilde çevre sorunu yaşamaktadır; kabaca son yetmiş

yıldır bu sorunun bilgisine ve elli yıldır da bilincine ulaşmıştır. Ama onca uyarıcı çalışmaya, uluslararası sözleşmelere, kitlesel farkındalık hareketlerine rağmen çevre sorunları artarak devam etmektedir. Çünkü “kapitalizmin sürekli büyüme mantığı” çerçevesine oturtulan “dünya ekonomisi” bütün ülkelerin kabul ettiği varsayım olmaktadır. Ekonomi ve ekoloji dengesi üzerine inşa edilen “sürdürülebilir kalkınma” yöntemi de çoktan ibrenin ekonomiden yana olduğu bir yönelime girmiştir. Dünya ekonomisi, dünya ekolojisinin önüne geçmektedir. Halbuki bütün emareler, görünen pratik metacı mantıktaki dünya ekonomisinin dünya ekolojisini yok etmekte olduğunu göstermektedir. Bu süreç, bir bumerang gibi dünya ekonomisini de orta vadede yok etmeye gebecektir. Halbuki, ön plana dünya ekonomisi değil, dünya ekolojisi konmuş ve politikalar ona göre belirlenmiş olsaydı/olsa, sonuçta ekolojik sistem korunduğu gibi ekonomik sistem de gerçek anlamda niteliksel, kaliteli, doğaya ve insan özüne uygun bir büyüme içerisine girebilirdi/girebilir. Bu çerçevede artık uygulamada tamamen metacı ekonominin sürdürülmesine odaklanan, iklim sorunlarını bile metacı-kapitalist büyüme (yeşil kapitalizm) doğrultusuna sokan “sürdürülebilir kalkınma” kavramı yerine yaşamın sürdürülebilirliğine odaklanan, Vandana Shiva'nın tabiriyle ekolojiyle birlikte “yaşayan ekonomileri” ön plana çıkaran “sürdürülebilir yaşam” kavramını benimsemek geniş anlamda çevre etiğine yaslanan çevre hakkına en uygun yaklaşım olacaktır.

Sürdürülebilir kalkınmacı uygulamalar, karbon ayak izinin azaltılmasına ve küresel ısınma sorununa karşı bir çözüm olamamıştır. Çünkü, iklim değişikliğinin zaten on binlerce yıldır yaşanan doğal bir süreç olduğu ve geleceğe yönelik “iklim felâketleri” senaryolarının abartılı olduğu şeklindeki “egemen bakış açısı” hâlâ etkinliğini sürdürmektedir. Akademik kapitalizm de bu anlayışı destekleyen “bilimsel çalışmalar”ı piyasaya sürmektedir. Tüketim toplumundan, ultra meta-kentleşmeden, karbon sektörlerinden taviz vermeden bir “sürdürülebilir kalkınma” anlayışı ortaya konulmakta; çevre sorunlarını çözüm, kurumların ve şirketlerin piar çalışması, imaj yönetimi çerçevesinde bir “sosyal sorumluluk projesi” düzeyinde ele alınmaktadır. Bu yüzden iklim sorunlarını çözmek için de öncelikle sorunun doğal değil, sosyo-ekolojik bir sorun olduğunu, kaynağının insani sistemlere dayandığını tespit etmek, sonrasında karbonsuz yaşayan bir ekonomi anlayışı içerisinde insan merkezli değil, insanın da içinde olduğu ekosistem merkezli adil bir kalkınma ve gelişme için, sonuçta iklim adaletini (ve çevresel adaleti) sağlamak üzere “sürdürülebilir yaşam”ı rehber edinmek gerekmektedir. Ama daha da önce mevcut müktesebatta var olan çevre hakkı normlarını uygulamaya geçirebilecek bir çevre politikası yaklaşımı kısa vadedeki bir zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

Güneş, A. M. (2013). “Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim

Hakkı", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:17-18, Sayı: 26-29.

- Jardins, J. R. D. (2006). *Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş* (Çev. Ruşen Keleş). Ankara: İmge Yayınları.
- Kaboğlu, İ. (1996). *Çevre Hakkı*. Ankara: İmge Yayınları.
- Keleş, R. (1997). "Çevre ve Siyaset", Keleş, R. (Hazırlayan), *İnsan, Çevre ve Toplum*, Ankara: İmge Yayınları
- Keleş, R., Hamamcı, C., Çoban, A. (2012). *Çevre Politikası*, Ankara: İmge Yayınları.
- Kışlalıoğlu, M. ve Berkes, F. (2005). *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Naess, A. (1994). "Derin Ekolojinin Temelleri", Tamkoç, G. (Derleyen), *Derin Ekoloji*, İstanbul: Ege Yayıncılık.
- Olgun, H. ve Işık, V. (2017). "Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı ve Türk Hukukundaki Yeri", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1, Cilt:3.
- Önder, T. (2017), "Derin Ekoloji Üzerine", İmge, O-Olgun, H. (Editörler), *Yeşil ve Siyaset*, İstanbul: Liberte Yayınları
- Reyhan, H. (2012). *Ekolojik Emperyalizm*. Ankara: Alter Yayınları.
- Reyhan, H. ve Satır Reyhan, A. (2017). "Ekolojik Krize Bir Çözüm Yolu Olarak Sürdürülebilir Tarım ve Kooperatif Örgütlenme", *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, Vol: 4, Issue: 13, ss.1388-1401.
- Singer, P. (2012). *Pratik Etik*. (Çev. Nedim Çatlı). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Snow, C.P. (2005). *İki Kültür*. (Çev. Tuncay Birkan), Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Sunaryo, I. (2007). "Çevre ve Ekoloji: Kavramlar ve Hareketler", Lee, R. E. - Wallerstein, I. (Editörler), *İki Kültürü Aşmak* (Çev. Aysun Babacan). İstanbul: Metis Yayınları, ss.233-243.
- Wallerstein, I. (2007). "Sonuç", Lee, R. E. - Wallerstein, I. (Editörler), *İki*

Kültürü Aşmak (Çev. Aysun Babacan). İstanbul: Metis Yayınları.

Extended Abstract

Environmental problems, in general terms, are violations of ecosystem laws. It is the elimination of the capabilities of ecosystems. The concept of ecosystem is a concept originating from Ecology, which became independent from biology towards the end of the 19th century, which is called "science age". Ecology, in the frame explained by Heackel in 1867, refers to the branch of science that examines the mutual relations between living and non-living beings in continuity. The object of ecological studies has been ecosystems. With the Ecology research carried out towards the end of the 19th century, the spread of the knowledge that natural areas act within a certain systematic and set of rules created a serious scientific ground in the strengthening of the ecologist thought and environmental movement in the 20th century.

The etymological origin of the word ecology is "oikos". Oikos means "house" or "home" in ancient Greek. Indeed, every house, home, country has an internal functioning, rules, elements (individuals). Both the home and the country must be protected. If the house is demolished, its contents cannot survive. If the functioning of the ecosystems deteriorates, the lives of the living creatures living in that ecosystem are also destroyed or interrupted. Ecology has revealed the following reality to humanity: The Earth, whose existence is itself an ecosystem, is made up of very different ecosystems. Each ecosystem is linked to other ecosystems. For example, a forest in any area is an ecosystem. Trees in the forest, plant communities, animal communities, microorganisms, water cycle... are the elements of this ecosystem. Each element is an ecosystem in its entirety. Each tree is an ecosystem in itself, together with the soil it takes root, the water it feeds on, the microorganisms in its structure and the animals in its branches. Therefore, it is in the form of a chain of ecosystems that are interconnected with each ecosystem elements. Since this chain is a bonded chain from the simplest microorganisms to the upper atmosphere, a deficiency on one link of the chain will directly affect the other links. The "ecological crisis" started to make itself felt when all this ecosystem structure and operation began to deteriorate and become inoperable in the process of mass commodity production and consumption, which became increasingly intense especially after the Industrial Revolution. It has been quite some time before this deterioration has turned into a crisis. However, apart from a small number of intellectual studies / warnings that reveal the contradiction between the data / laws of Ecology and the current course, an earthly environmental problem consciousness did not develop until the first half of the 20th century. The main stimulating ideas on this subject emerged due to the devastating effects of the "World War" on both human systems and ecological systems (ecosystems).

The concept of environmental right has been evaluated within the scope of 3rd Generation Rights (solidarity rights), which came to the agenda as a result of the destructive consequences of World War II on humans and nature. As with all other human rights, the right to the environment is also based on an ethical basis. However, this concept of ethics includes natural life in parallel with the development of environmental awareness and is evaluated in the broader sense of environmental ethics. Again, it is possible to observe that the content of environmental ethics is formed with a perspective based on "human" and "ecosystem". It is seen that current environmental law norms are largely based on a human-centered environmental ethic, not an ecosystem-centered environmental ethic. In the age of ecological crisis we live in, since the potential destructive effects of the climate problem on life can now be predicted, environmental right norms should be addressed in an ecosystem-centered manner. This is for the benefit of humanity as well, since human beings are a part of the ecosystem with their life and the future of ecosystems determines the future of humans. However, it is important that all international and national environmental right norms that have entered the legislation, even if they are human-centered, should not remain as a text and be implemented. However, the fact that the ecological crisis, which became concrete with the problems of global warming / climate change, is getting deeper day by day, shows that the existing environmental right norms are not fully implemented.

In this article, the formation process of the environmental right concept is evaluated by analyzing an up-to-date environmental problem. In addition, it is discussed in a "political ecological" framework on which environmental ethics these norms should be based. Discussions in the article were carried out within the framework of eight basic questions (problems): (1) Under which economic and ideological conditions did the ecological crisis / environmental problems threatening future living systems occur? (2) What kind of transformation has led to a transformation in the concept of "ethics" based on a deep-rooted intellectual tradition, as environmental problems began to become visible in concrete terms. With what dimensions the "environmental ethics" approach conceptualized in this process has been brought to the agenda? (3) In what philosophical and ecological context does the relationship between environmental ethics and environmental right make sense? (4) Under which conditions the concept of environmental right has been evaluated within the scope of 3rd generation human rights and with which concrete decisions and principles has been established in the international environmental law regime? (5) In which environmental ethics context can the realization of the environmental right be possible by considering it? (6) Why should be criticized that the current international environmental right regime is limited to a "anthropocentric" environmental ethics framework? (7) Are the current "sustainable development" policies, which are the basic framework for international environmental regimes and national environmental policies, sufficient? (8) In order to eliminate

environmental problems and ecosystem malfunctions, environmental policies must be implemented within the "environmental right" understanding. Why will this understanding ultimately benefit man as well?